

RASPODELA DEKLINACIJA I USLOVI KRAJNJEG OBEZVUČAVANJA U SRPSKOHRVATSKOM JEZIKU

STANIMIR RAKIĆ,
Pedagoška akademija, Beograd

UDK 808.61/.62—14:808.61/.62—551
Izvorni naučni rad
Primljen: 16. marta 1984.
Prihvaćen: 22. aprila 1984.

U ovom prilogu se pokazuje da postoji opšta veza između zvučnosti krajnjeg suglasnika osnove i raspodele deklinacija i odgovarajućih rodova u srpskohrvatskom jeziku. Ta veza je opšta i ona objašnjava kako se gramatički rod jedne velike klase imenica može svesti na fonetske osobine njihovih osnova. Pored toga, u drugom delu ovoga priloga se formuliše pravilo krajnjeg obezvučavanja i pokazuje se da se ono poglavito primenjuje na strane pozajmice.

1. Zvučnost krajnjeg suglasnika osnove i raspodela deklinacija u srpskohrvatskom jeziku

Postoji određena pravilnost u raspodeli krajnjeg zvučnog suglasnika u srpskohrvatskom jeziku. Razmotrimo sledeće primere:

	hlěb		göľüb		zárez
(1)	röd	(2)	vítěz	(3)	národ
	knéz		järäd		Beograd

Imenice (1) su jednosložne, a imenice (2) imaju dužinu na krajnjem slogu osnove; imenice (3) su složenice čiji je drugi element jednosložan. Može se, dakle, formulisati sledeće pravilo:

Krajnji suglasnik može biti zvučan samo u jednosložnim rečima,
(4) u rečima čiji poslednji slog ima dužinu, ili u složenicama, čiji je drugi element jednosložan.¹

¹ Jednosložne su imenice uvek akcentovane, i to je okolina u kojoj je obezvučavanje prirodno blokirano. Opštija, i tačnija formulacija pravila govorila bi o rečima s akcentom na poslednjem slogu umesto o jednosložnim rečima. Takva formulacija obuhvata i reči koje, kao *paradajz*, imaju akcent na poslednjem slogu.

Izgleda da za neke dijalekte pravilo (4) ima prostiji oblik jer se u njima obezvučavanje vrši i u grupi (2) kod reči s dužinom na poslednjem slogu. Za takve dijalekte oblici *göľüp* i *vítēs* su sasvim obični.

Provera pokazuje da to pravilo ima malo izuzetaka među izvornim sh. rečima.² Iz pravila (4) proizilazi sledeće prosto pravilo o raspodeli deklinacija u sh. jeziku:

- (5) Ako se osnova imenice završava zvučnim suglasnikom, a ona ne pripada nijednoj od gore navedenih kategorija, imenica se dodeljuje ženskoj a-deklinaciji ili deklinaciji srednjeg roda.

Ako imenica nema prirodan rod, pravilo (5) pokazuje kako je njen gramatički rod određen. Tako su npr. imenice *jàgoda*, *svùdba*, *tàraba*, *tòljaga*, *ànaliza* ženskoga roda. Značajno je, međutim, da se stav (5) primenjuje i na imenice čiji je prirodan rod muški. Imenice *vòjvoda*, *baràba*, *vèlmoža*, *lòpuža*, *lènčuga*, *màharadža*, *àmíđža* su, na primer, dodeljene ženskoj a-deklinaciji. Slično tome, geografski nazivi Požega i Goražde dodeljeni su ženskoj a-deklinaciji ili deklinaciji srednjeg roda. Kako ti nazivi nemaju neki prirodan rod, njihov rod se poklapa s rodom njihovih odgovarajućih deklinacija.

Strane se pozajmice obično slažu s pravilima (4) i (5). Tako na primer imenice *gèneza*, *fèredža*, *hàringa*, *gàzda*, *pàuzà* su dodeljene ženskoj a — deklinaciji. Neke se imenice sa krajnjim zvučnim suglasnikom dodeljuju muškoj deklinaciji, koja ima Ø nastavak u nom. jednine, ali one stižu (ili zadržavaju) dužinu na poslednjem slogu kao npr. imenice *bàràž*, *Ènglèz*, *Pègàz*, *nòmàd*, *çítàb*. Te se imenice, dakle, slažu s pravilom (4). Ima, međutim, izvestan broj reči stranog porekla koje se u štampi, knjigama, i što je najvažnije u *Pravopisu* (1960) pišu sa zvučnim suglasnikom na kraju, suprotno pravilu (4).

2. Pisanje nekih stranih pozajmica

Prema *Pravopisu* (1960) izvestan broj stranih pozajmica piše se sa zvučnim suglasnikom na kraju. Ovdje navodimo neke od njih koje se češće upotrebljavaju:

- (6) kalàuz od tur. *kalauz*
 àplauz od nem. *aplauz*
 bàksuz od tur. *baksuz*
 mèlez od tur. *melez*
 çúmez od tur. *kümes*

² Imenice izvedene pomoću sufiksa *ež* (npr. *bòdež*, *gràbež*, *svràbež*) čine klasu sistematskih izuzetaka za riječi (4). Prema Matešiću (1965—7) tih imenica ima 59. Svih ostalih izuzetaka ima 22. Tu spadaju reči za koje nije sasvim izvesno da li su složenice na koje se može primeniti pravilo (4) (npr. reči *pòtez* ili *bedčug*), a takođe i reči koje se javljaju u dvojcima (*vinjag — vìnjak*, *màzag — màzak*, *bàzag — bàzak*); neki botanički i zoološki nazivi koji se ređe upotrebljavaju takođe se završavaju zvučnim suglasnicima (*čú-čeg*, *čèpčeg*, *tàljig*, *vfljez*, *prèmog*).

Imenice (6) se u tom obliku daju i u gotovo svim rečnicama. One su muškog roda, i prema tome, čini se da pobijaju pravilo (5). Ali takav bi zaključak bio potpuno neosnovan. Pravilo koje važi za veliku većinu srpskohrvatskih reči se ne može opovrgnuti ponašanjem pozajmica. To bi značilo da govornik srpskohrvatskog jezika ima dva različita pravila: jedno za izvorne sh. reči, a drugo za strane pozajmice. Takvo udvajanje lingvističkih pravila nije moguće ukoliko su ona psihološki realna.³ Psihološka realnost lingvističkih pravila zahteva da se ona takođe primenjuju i na reči stranog porekla — tako se, najzad, te reči i odmaćuju. I zaista, reči (6) se pretežno i izgovaraju sa *s* na kraju uprkos zvaničnoj ortografiji. Čak i obrazovani Beograđani vrlo često izgovaraju te reči sa *s* na kraju. Kako je došlo do toga da su reči (6) u gotovo svim našim rečnicima date sa zvučnim suglasnikom na kraju? To je verovatno posledica činjenice da se u padežima strujni dental nalazi u međuvokalnom položaju, i tada se stvarno izgovara kao *z*. Tako imamo *měleza*, *mělezu*, *mělezi*, ali je nom. jednine, ipak, pretežno, *měles*. Ova mogućnost nije dovoljno ispitana u sh. rečnicima. Treba, međutim, primećivati da i u rečnicima ima izvesnog kolebanja. Tako Rječnik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti daje i oblik *kalàus* pored oblika *kalàuz*, a Rečnik Srpske akademije nauka i umetnosti navodi i oblik *bàksus* pored *bàksuz*. I sam *Pravopis* (1960) sadrži takve dvojice: *Āfes* i *Āfez*, *ĉevāp* i *ĉevāb*, *ĉerĉef* i *ĉerĉev*.

3. Dvojci

Dvojci se u sh. rečnicima karakteristično javljaju tamo gde bi se moglo očekivati obezvučavanje krajnjeg suglasnika. Tako npr. nemačkoj reči *der Beleg* odgovaraju u našim rečnicima dvojci *biljeg* m. i *biljega* ž. (ili *bèleg* m. — *bèlega* ž. za ek.). Ovi dvojci potiču još od Vuka iako on daje samo *bèlega* za ekavsku varijantu. Ovaj primer je interesantan jer se oba oblika pišu sa zvučnim suglasnikom na kraju. Ali Vuk oblik *biljeg* ilustruje rečenicama *Mrke gaće zli biljezi* gde je *biljezi* nom. množine, a to nije odgovarajući primer, jer, zbog obezvučavanja, hom. jednine ipak može da bude *biljek*. Da je obezvučavanje stvarno moguće, pokazuje veliki broj dvojnih oblika u sh. rečenici u kojima postoji izmenjivanje zvučnog i bezvučnog suglasnika. Mi smo zabeležili sledeće primere u 4. knjizi Rečnika srpske akademije nauka i umetnosti:

- (a) ĉerĉij — ĉerĉis 'kanal'
- (b) ĉotlag — ĉotlak 'glib'
- (c) ĉūvez — ĉūves 'tamnocrven'
- (7) (d) đūlijag — đūlijak 'vrsta mirisa'

³ O psihološkoj realnosti lingvističkih pravila videti Chomsky (1965: 1—10), Bresnan (1978) i Halle (1978).

- (e) Đürguz — Đürgus 'prezime'
 (f) èvlād — èvlat 'porod'
 (g) ešävöd — ešävot 'gubilište'

Ovi primeri pokazuju da je obezvučavanje vrlo realna mogućnost u sh. Primeri (7a, f) pokazuju da se ono ponekad vrši i u rečima koje imaju dužinu na poslednjem slogu što je u skladu s našom beleškom (2) da se takvo obezvučavanje vrši u nekim dijalektima. Doduše, svi dvojci (7) nisu nužno sinhroni u sh. Naime, oblici (7a, d) sa zvučnim suglasnikom na kraju označeni su u *Rečniku* kao zastareli. To pokazuje da postoji u nekim slučajevima dijahrona evolucija od oblika sa zvučnim suglasnikom na kraju ka oblicima sa bezvučnim suglasnikom na kraju. Takvu evoluciju svedoče i sledeći primeri iz *Rječnika JAZU*:

- (a) Ārab — Ārap
 (8) (b) āspid — āspida
 (c) Gōlijad — Gōlijat
 (d) badāvād — badāva

gde su oblici sa zvučnim suglasnikom na kraju označeni kao zastareli. Ali se svi oblici u (7) ne mogu tako tumačiti, bar neki od njih predstavljaju sinhronu jezičke oblike koji se najprirodnije objašnjavaju obezvučavanjem.

Neke se druge strane pozajmice i pišu i izgovaraju sa zvučnim suglasnikom na kraju.⁵ Navodimo ovde neke od njih:

	ditiramb	āparthejd	ādverb
(9)	Tājland	ōfsajd	āpsurd
	doktōrand	ēscajg	lëopard
	dōping	cūšpajz	hīrurg

Imenice (9) nemaju dublete u sh. rečenicama, a i jasno se izgovaraju sa krajnjim zvučnim suglasnikom. Ono što je zajedničko za imenice (9) jeste to, da neki glasnik prethodi krajnjem suglasniku. Imenica *smaragd* pokazuje da suglasnik koji prethodi krajnji suglasnik ne mora da bude glasnik.

Kako ćemo, dakle, da formulišemo pravilo krajnjeg obezvučavanja?

⁴) Jedan primer prof. Pavla Ivića podstakao me da razmislim o ovoj vrsti kontraprimera. Najsrdačnije mu zahvaljujem na toj pomoći.

⁵) A — umetanje se može formulisati na sledeći način:

Ø ——— a/ [-slog] ——— [slog]

+C
 a gen. pl.

Uslov: [-slog] [-slog] /

+nepč
 +nepč
 +nepr
 —nepr

(Bochner, 1981)

Gornja formulacija se može popraviti zamenom odlike [gen. mn.] sa [imenice].

4. Obezvučavanje

Obezvučavanje se može formulisati na sledeći način:

Obazvučavanje

(10) [-glasnik] → [-zvučan] /

+ slogotvoran

— akcent

— dug

Pravilo (10) se neće primeniti na imenice (9) u kojima se javlja jedan glasnik između slogotvornog segmenta i krajnjeg suglasnika. Da li se obezvučavanje primenjuje samo na reči stranog porekla? Izgleda da su prava oblast primene pravila (10) strane pozajmice. Ima, međutim, i nekoliko sh. reči čije izvođenje zahteva obezvučavanje. Mi smo zabeležili ove tri: *môzak*, *drôzak*, *mâzak*. Od ove tri imenice jedino se imenica *môzak* (gen. *môzga*) češće upotrebljava u savremenom sh. jeziku. Bazična forma ili predstavljanje je /môzg/, a nom. jednine se izvodi na sledeći način:

	/môzg/	Bazično predstavljanje
(11)	môzag	A — umetanje ⁶
	[môzak]	Obezvučavanje

Rezultat primene pravila (10) jesu imenice sa bezvučnim krajnjim suglasnikom; izgleda kao da pravila (10) i (5) saraduju radi sprečavanja površinskog javljanja krajnjeg zvučnog suglasnika. To je, prema tome, pojava konspiracije (Kenstowicz i Kisseberth, 1979: 424). Interesantno je to da je u ovom slučaju (10) u zaveri sa primjerom (5), tj. s morfološkim pravilom koje dodeljuje deklinacije i rodove imenicama određene vrste.

Kako se može objasniti da se imenice (3) završavaju krajnjim zvučnim suglasnikom. Taj problem se rešava uređenjem fonoloških pravila. Bazično predstavljanje imenice *národ* je /na+rôd/.

	/na+rôd/	Bazično predstavljanje
	na+rôd	Nom. jednine
(12)	—————	A — umetanje
	—————	Obezvučavanje
	ná+rôd	Pomeranje akcenta
	[národ]	Brisanje zagrada

Mi smo ovde primenili konvenciju leksičke fonologije prema kojoj se unutrašnje zagrade brišu na kraju ciklusa (Kiparski, 1982). Činjenica da obezvučavanje prethodi pomeranju akcenta objašnjava zašto u imenicama (3) ostaje zvučan suglasnik.

Kakav je status pravila (10)? To pravilo je izgleda površinski fonetski uslov, kao i pravilo obezvučavanja u nemačkom ili ruskom jeziku. Shibatani (1973) je dokazivao da se neka ograničenja ne mogu

potpuno izraziti na bazičnom nivou navodeći kao primer nemačko pravilo krajnjeg obezvučavanja. On je dalje dokazivao da se odomaćivanje stranih reči može objasniti samo površinskim fonetskim uslovima. Prema Sommersteinu (1973) površinski fonetski uslovi su neophodni da objasne lingvističku kompetenciju tečnog govornika koji je u stanju da trenutno odredi da li neki oblik pripada fonetici jezika ili ne. Srpsko-hrvatski primer potvrđuje ove stavove. Pravilo (10) je nužno da objasni usvajanje stranih reči; ono je neophodna dopuna pravila (4) i (5) ako ozbiljno shvatamo psihološku realnost lingvističkih generalizacija.

LITERATURA

- Bochner, H. 1981. The 1 ——— O rule in Serbocroatian, *Harvard Studies in Phonology*, vol. II ed. by Clements, G. N.
- Bresnan, J. 1978. A realistic Transformational Grammar, Halle, Bresnan i Miller, eds. 1978.
- Chomsky, N. 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*, MIT Press.
- Halle, M. 1978. Knowledge Unlearned and Untaught: What speakers Know about the Sounds of their Language, Halle, Bresnan i Miller, eds. 1978.
- Halle, M., J. Bresnan i G. Miller, eds. 1978. *Linguistic Theory and Psychological Reality*, MIT Press.
- Karadžić, Vuk. 1852. *Srpski rječnik*, Wien.
- Kenstowicz, M. and Ch. Kisseberth, 1979. *Generative Phonology*, New York: Academic Press.
- Kiparsky, P. 1982. From Cyclic Phonology to Lexical Phonology, *The Structure of Phonological Representation* (Part I) ed. der Hulst. Dodrecht: Foris Publications.
- Matešić, J. *Rücklaufiges Wörterbuch des Serbokroatischen*, 4 vol. Wiesbaden, 1965—7.
- Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, Beograd: Srpska akademija nauke i umetnosti.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Skok, P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

THE DISTRIBUTION OF DECLENSION AND THE CONDITIONS FOR THE DEVOICING OF THE FINAL CONSONANTS IN SERBO-CORAT

Summary

I show in this paper that a final consonant may be voiced in SC only in monosyllabic words, in compounds whose second element is monosyllabic, or in words which have length on the last syllable. If a word does not belong to any of these categories, and ends in a voiced consonant, it must undergo feminine a-declension. This rule accounts for the grammatical gender of a large class of nouns.

Some foreign borrowings seem not to comply with this rule. I argue, however, that in these cases doublets characteristically appear in SC dictionaries since these words are often pronounced with a voiceless final consonant. I further argue that the rule of final-devoicing plays a major role in the adoption of foreign borrowings. And this is a fact which agrees well with the notion of competence of the native speakers.